

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууннун Хонделен
муниципалдыг бюджеттиг ортумак ниити билиг школазы

Чөпшээрээни
өөредилге талазы-биле
директорнун
оралакчызы
[Signature]
/Ооржак С.К./
« 31 » 08 2022 ч

Бадылааны
Хонделен муниципалдыг
бюджеттиг ортумак
ниити билиг школазының
директору [Signature]
/Кужугет Б.Б./

Дужаал № 227/3
« 31 » 08 2022 ч

10-гу (онгу) класска
тыва чогаал эртеминге
ажылчын программа
2022-2023 өөрөдилге чылы

Неделяда 2 ш
Бүдүн чылда: 68 шак

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы
Ооржак Саида Кысыгбайовна тургускан

Хонделен 2022

Тайылбыр бижик

Ортумак ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртеминге чижек программа (улаштыр – Программа) өөрөдигениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдиге кезээнде өөрөдигениң кол ниити чадазында литература эртемин шиңгээткен турар ужурлуг түңнелдерге даянып кылдырган. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдигениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Ному : Е.Т.Чамзырын, А.Х.Херел, М.Н.Ооржак “Тыва чогаал”, Кызыл 2022 ч.

ТӨРӨЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Бот-тускайлаң түңнелдери:

- чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразыңа, дылыңа хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларың, чогаал салгакчыларының дамчыдылганың делгем шиңгээдип алыры;
- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказың, харысалгалың медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;
- биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;
- кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарыңа болгаш культураларыңа хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнелдери:

- чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажилдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;
- бодунуң ажыл-чорудулганың шын мөөңнеп билири, ону үнелээри, сонургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;
- бот-тускайлаң ажилдарыңа деңнээр аргаларны ажыглап билири;
- угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөрөдиге программаның шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөрөдигениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларының билип алганыңа хамааржыр.

Өөрөдигениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;
- ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыңнарны билир;

- өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарындасорулгаларны салып алып болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
- бодунуң мурнунда салдынган сорулганы чедип алырда, эргежокчугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;
- сорулгаларны чедип алып аргаларны шилиир, салдынган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;
- салдынган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түннелдин медереп, мөөңнөп билир;
- бодунуң ажылын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;
- бодунуң ажил-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алып.

Өөредилгени угаап шингээткениниң бүгү талалыг кылдыныгылары

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түңнээр аргаларны тывар, ооң иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел- бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель- схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныгылар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгыларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот- курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медереп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алып.

Өөредилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныгылары

Доозукчу:

- албан-херек харылзаажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан- херек харылзаажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алып;
- бөлүк-биле ажил боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;
- ажилды шын, ырактан харылзаажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;
- аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап,

бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одурут дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдырөөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деннеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг киирип, шиңгээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур- уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүң (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүндөн, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалыы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү- биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланыышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде

музейнің, чурт-шинчилел библиотекаларының, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);

– чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилик хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилик шынарларны боттандырып турарын холбаштырып сайгарар;

– чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;

– эпиктиг, шии азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы шиижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгеги; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.

Доозукчу:

– делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;

– амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;

– эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооңиштинде Интернет четкизи;

– чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-билешинчилээр арга дугайында;

– XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажил-чорудулга дугайында;

– чечен чогаал угланышкынарның азы агымнарының эң-нешылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

– литературлуг угланышкынар: соцреализм, реализм;

– тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– теория билиишкынерин ханы өөренир;

– чогаал сайгарылгазының аргаларын шингээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шингээди алыр.

10-гу класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкынери.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажил-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-диалогия «Арзылаң Күдерек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиязы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарыга чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажил-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарыга салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.К.-Х.Тока – көскү күрүне ажилдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктин човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) талаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп турарын, араттарның ажил-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннуң сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуухайгааралдарыңа даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие»,

«Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шии чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг талалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктеринин онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс»,

«Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдуң ынакшыл болгаш философтуг шүлүктеринин онзагайлары болгаш тускай аянны.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-ижинин дугайында литература- критиктиг статьялар.

Тоожу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тоожунуң автобиографтыг ужур- утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-дилогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижичугаалажып таныжар, аът киштежи таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннуң амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур- утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын- кыстың овор-хевирини. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүн намдары, чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажил-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүңге».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнуң шүлүк жанрын бижириңге бедик мергежилди.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш овор-хевирлер дизайинин бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннуң мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг уjur-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның омур-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтуң, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтуң чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой»,

«Чүткүл», «Оттушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеясы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижини Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш омур-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың омур-хевирлери, оларны өске омур-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажил- амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин, культуразынахүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчысы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен уjur-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунуң салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннуң делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалыы. Тыва литературада романның уjur-утказы. Чаа салгалдың кижилерингекижизидикчи салдарлыы.

Салчак Өдеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, ооң аас чогаалы-биле сырый холбаалыы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктер: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа»,

«Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

К. Ч. Тоюннуң поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижиириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лириказы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгениниң онзагайы.

Шүлүктер: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы С. С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш

тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдун хамааты туружу, бойдус лирикасы. Төрөөн черин алгаан шүлүктөрүнүн онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темасы. Кижинин амыдыралынын бойдус-биле сырый холбаалынын дугайында чогаалчынын үзел-бодалы.

Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткенинин онзагайы. Романнын адынын символиктиг ужур-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдын кижизиг угланышкынны. Кижизиг, мөзү- бүдүш айтырыгларынын утка-шынарынын чидип турары – романнын кол чидиг айтыры. Кускуннун омур-хевиринин символиктиг ужур-утказы. Чогаалда детальдарнын ужур-уткалыгы: портрет, бойдус чурумалы. Романнын адынын ужур-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун омур-хевиринин, ооң тыва чоннун чаңчылчаан культуразына хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсаннын чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кижигүнү. Хамнаашкын эзулалынын «Дириг эртинези» деп аттын эдилекчизи. Национал школанын баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктөрүнүн аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарынын улустун чаңчылдары, төрөөн черинге хамаарылга болгаш өгбелернин бурунгу мерген чагыглары-биле сырый холбаалы.

Шүлүктөр. «Сонеттер»

Сонеттерде ынакшыл лирикасы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылынын онзагайы, чурумалды.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литературанын төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдын төрүттүнгөн төөгүзү. Романнын композициясынын онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел. Бөдүүн тыва арат Саадактын омур-хевиринин. Тыва кижинин амыдыралында аът. Чогаалда найырал темасы, тыва чоннун Кызыл Шеригге дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

Роман «Буян-Бадыргы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романнын композициясы. Күрүне ажилдакчызы Буян-Бадыргынын омур-хевиринин чуруп көргүскени. Тыванын политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чураны. Роман-эссенин дылынын уран-чечени, бижиттингенинин онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалынын сайзыраарына Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын салдары. Чогаалдарынын тематикасынын онзагайы. Төрөөн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарынын маадырларнын иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиясы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрүнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга киирген чаа үлүг-хуузу, үштөөн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарнын салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, ооң төөгүлүг үндезинни. Башкызы С.Б. Пюрбюге мөгейиг. Лириктиг маадырның овор-хевири.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктери: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиге». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктери: «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктери: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазааның эрге-чагыргазының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының овору. Лириктиг кирилделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициясы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрээн черге ынакшыл, ооң салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрээн чон дугайында бодалдар. Чоннуң хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүннүгүзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктери: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтуң, В.Кожевниковтуң, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтиң кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттуң, тыва чоннуң амыдыралында үндезин өскерилге чоруп турар үеде, фронтучу шүлүкчү Степан Щипачевтуң келгени болгаш ажыл-чорудулгазының ужур-уткалы.

Россия чоннарының литературазы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдезинге А. О. Адаровтуң киржилгези. Шүлүк

«Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннуң амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндезилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкенин тургустунарынга, шор литератураның сайзыраарынга чогаалчының кириген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрээн черинге ынакшылды илереткенин онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрээн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыгылы, чогаалчының чүректин ханызындан көрүжү. Төрээн дылынга, төрээн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрээн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев . Шүлүкчү, прозаик, очулдурдукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартилин овор-хеирлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң овор-хевири.

Чоннуң чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени. **Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактын төөгүзү, ооң амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүнге хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдөзү. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

Шээжилээр чогаалдар даңзызы

10 класс

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктөр «Истер», «Буян-Бадыргы».
2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».
3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктөр: «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».
4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).
5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер). Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер). Шүлүк «Көк-көк даглар».
6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».
7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

10-гу класска тыва чогаалга календарь-тематиктиг план

№	Теманың ады	Шагы	Онаалгазы	Ай, хүнү		капсыр ылга
				план	факт	
Кирилде кичээл						
1.	Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература XX вектин эгезинде	1	Арын 3-5			
Кижиниитилел.Куруне						
2.	Салчак Калбакхөрекович Тока. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	Арын 6 таблица долдуур			
3.	С.К. Тока «Араттың сөзү»ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг Ужар»	1	Арын 7-12,13-21 №1бжимел-б			
4	Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн»	1	Арын 21			
5	С.А. Сарыг-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүк «Өскүстүң чалбарыы»	1	Ар 24 таблица долдуур Аянын номчуур			
6	Философчу болгаш ынакшыл лириказы. «Ынакшыл»,«Чараш карак»,«Үрезинчигеш»	1	Шулуктерни сайгарар			
7.	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу»	1	Ар 52,54айт-га харыылаар			
8.	ЧСК С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу»-тыва амыдыралдың энциклопедиязы	1	Реферат кылыр			
«Кижини – төөгү – амгы үе». «Кижини – өг-бүлө»						
9	С.А.Сарыг-оол «Алдын-кыс» 1-ги кезээ	1	Ар 55 56 аянын номчуур			
10.	С.А.Сарыг-оол «Алдын-кыс» 2-ги кезээ.Уран-чечени	1	Кожамыктарны санаар, уран-чеченин сайгарар			
11.	ЧСК Чурук чуруур. Алдын-кыстың омур-хевири	1	Арын 67, төлевилел шилиир			
12.	Литература теориязы: Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	1	Конспект кылыр Арын 69			
13.	А.Адаров «Көшкүн чон»	1	Арын 393 номчуур			
14.	С.Б. Пюрбю. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Чаңгыс сөс дээш»	1	Арын 71-75 Айт-га харыылаар			
15.	Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү сесерликке», «Белек» «Чуртталганың аялгазы».	1	Арын 77 айтга харыылаар			
16.	С.Б.Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында»	1	Ар 79 сайгарылгалыг номчулга			
17.	Чогаалдың композициязы, сюжеттиг шугумнар	1	Уран-чеченин сайгарар			
18.	Төөгүнүн дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң оруунун херечизи тоожукчу маадырның омур-хевири.	1	Ар 91 айт-га харыылаар			
«Кижини» Орус литература тыва дылда						
19.	А.С. Пушкинниң чогаалдары тыва дылда. «Тураскаал»,«Сибирже»,	1	Ар 247			

	«Хоругдаттырган кижиге»					
20	М.Ю.Лермонтовтуң чогаалдары – тыва дылда. «Салгын хемези»,«Булуттар»,«Төрээн чурт».	1	Ар 249			
21	О.К. Саган-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	Ар 52-94, таблицаны долдуурар			
«Кижиге – бойдус – бедик сайзырал»						
22.	Роман «Дөспестер». Боражык биле Хеймер-оолдун омур-хевирин, оларның өске маадырлар-биле харылзаазы.	1	Ар 95,103,110			
23.	О.К. Саган-оол “Дөспестер”.Дылының уран-чечени	1	Арны 128			
24.	И.У. Бадра. Намдары, салым-чолу, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының оруу.	1	Арны 129-132			
25.	«Арзылаң Күдерек» - төөгүлүг роман. Бижиттинген төөгүзү	1	Сайгарып номчуур, арын 143,162			
26.	Романның сюжеди, композициязы	1	Арны 143 чогаадыгнын темазын шилип алыр			
27.	Маадырларның омур-хевиринге, чогаалда дылдың уран-чечен аргаларның умур-дузазы	1	Арны 162 реферат			
28.	ЧСК Тыва Республиканын моголери	1	Арны 195 айт-га харыылаар,ар 220			
29.	Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). «Ырлап тур мен» - төрээн черинге ынакшылының бир тускай көстүүшкүнү	1	Арны 395			
30	С.Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Сөзүм утпа»	1	Арны 221			
31.	С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми»	1	Доктаадыр			
32	С.Ө. Тамба «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе»	1	Арны 226			
33.	С.Ө. Тамба «Амыргалаар» -тоожу	1	Арны 227			
34.	С.Ө. Тамба «Амыргалаар» уран-чечени,дылы	1	Ар 240, реферат илип алыр			
35.	К.Ч. Тоюн Чогаалчы дугайында сөс. «Көгерим»,	1	Ар 243-245			
36.	«Ыраажы кыс».	1	Таблица долдуурар, ар 246, аялгазы-биле ырлап ооренир			
37.	С.С. Сурун-оол «Көк-көк даглар», «Ак»	1	Доктаадыр			
38	Шулуктерниң уран-чечени	1	Ар 254			
39.	С.С.Сурун-оол «Ногаан ортулук».Кол маадырларның ажыл-херектери	1	Ар 255			
40.	Тоожуда экология,мөзү-шынар темалары	1	Арны 275			
41.	ЧСК Чурук-биле ажыл, ар 276 №2	1	Арны 276 №1			
42.	С.С.Сурун-оол «Тывалаар кускун»	1	Сайг.номчуур, ар 290			
43.	С.С.Сурун-оол «Тывалаар кускун»	1	Ар 90 №2			
44.	ЧСК Чогаадыг “Бойдус биле кижинин хини тудуш”	1	Чедир бижиир			
45.	Р.Г. Гамзатов «Төрээн дыл»	1	Сайг.номчуур			
46.	М.Б. Кенин-Лопсан. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Чоннуң ёзу-	1	Ар 293-296			

	чаңчылдары-биле харылзаазы.					
47.	«Сонеттер»	1				
48.	«Чүгүрүк Сарала». Романның бижиттинген төөгүзү.	1	Частын ному			
49.	Тыва эрткен чүс чылдың 30-40 чылдарында.	1	Ар 315 Ынакшылдын ному			
50.	Чогаал теориязы: роман дугайында билиг.	1	Конспект кылырар 339			
51.	ЧСК Чогаадыг 1. «Менээ таарышкан маадыр» 2. «Мен Сараланын ээзи болган болзумза»	1	Салымнын ному номчуур, айт-га хар-р			
52.	«Буян-Бадырғы». Төөгүлүг көскү күрүне баштыңы.	1	Ар 341-352			
53.	Буян-Бадырғының омур-хевири.	1	Арт 353 №1 бижимел-биле			
54.	Чогаалдың уран-чечени, дылы	1	Уран-чеченин сайгарар			
55.	ЧСК Буян-Бадырғынын тогулуг эрткен оруу	1	№3 аас-биле			
56.	Ю.Ш. Кюнзегеш Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.	1	Хронологтуг таблица тургузар			
57.	Ю.Ш Кюнзегештин шүлүк чогаалы. «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда».	1	Ар 355 айт-га харыылаар			
58.	«Шүлүктернин дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».	1	Ар 357			
59.	ЧСК Ю.Ш. Кюнзегеш-шулукчу	1	Ар 357 №4 номчуур			
60.	Т.Г. Шевченко. «Дүш», «Чагыг».	1	Сайг. номчулга			
61.	.Ш. Кюнзегеш. «Шүлүкчүнүн орнукушулу ыржым, шириин»	1	Арын 361 айт-га харыылаар			
62.	Чогаал теориязы: тыва литература критиказының дугайында.	1	Конспект 362-365			
63.	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл»	1	Сайг номчулга			
64.	«Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...»	1	Сайг номчулга			
65.	Э. Хемингуэй «Ашак биле далай»	1	Ар 365-388 номчуур			
66.	М.Н. Чебодаев «Крепин»	1	Арын 396			
67.	Чогаалда улусчу эзу-чаңчылдарны чурааны.	1	Арын 398 №5 деннеп сайгарар			
68.	Литература – амыдыралдың көрүнчүү.	1	Чайгы онаалгалар			
		68				

ПРОШНУРОВАНО, ПРОНУМЕРОВАНО
И СРЕДШЕНО ПЕЧАТЉО

« 31 » 08 СТРАНИЦ
20 08 года

Директор школы: *Иванов И.И.*

Иванов И.И.

